

Ember Mária / A GETTÓK NÉPE

JOSHUA SOBOL GETTÓ CÍMŰ SZÍN-MŰVÉHEZ

[1]

Nem elég zsidónak születni. Azt egy életen át tanulni is kell.

Ez a meggyőződés abból a megfigyelésből alakult ki bennem, hogy ismételtén találkoztam olyanokkal, akik azt hiszik: ők a fasizmus korszakának eseményeivel megfellebbezhetetlenül tisztában vannak, miután maguk is érintve voltak. Amiért ők is szenvedtek, úgy vélik, már minden szenvedést ismernek, holott a tér és az idő, a térbeli és időbeli eltérések végtelenítik a variánsokat; s habár gyászt összehasonlíthatni, szenvedést mérícskélgni nem lehet, mégis kegyesebb volt ahhoz a sors, akinek életében rövidebb ideig tartott a kín.

Mindez mostanában Joshua Sobol *Gettó* című színművének bemutatójával kapcsolatban is eszembe juthatott, amikor néhányan az ismerősök közül kétségbe vonták, hogy ilyen lett volna a gettó. Kérdésemre, hogy milyen alapon cáfolják ennek a kivételesen valóban tényeken alapuló darabnak a történelmi hűségét, azt felelték: ők is voltak gettóban.

Ekkor gondoltam rá először, hogy talán közre kellene adnom – hisz magyar nyelven alig lehetett olvasni bármit is a *Gettó* színhelyén emberekre mért megpróbáltatásokról – azokat a tényeket, amelyeket sikerült megtanulnom.

A hitleri csapatok által lerohant Litvánia földjén, Vilna városában 1941. szeptember 6-a volt a zsidóság gettóba költöztetésének napja. Herman Kruk feljegyzése szerint *reggel 6 óra 30 perckor zörgették meg az ablakot és szóltak be hozzájuk, hogy fél órát engedélyeznek összecsomagolásra* . . . Idáig a kép ismerős. Az a jelenet is, amely a jegyzetekből most villan elő: *„... délután 2 óra. Ülünk a bugyrainkon és ebédelünk (lehet, hogy utoljára). Házaszszyonyunk arra biztat, hogy együnk meg mindent. Ne hagyjunk semmit . . .”*

De ami ezután következett, azt a magyarországi zsidóság nem élhette át. A litvániai zsidók másfél-két évet töltöttek a gettóban, miközben állandóan apadt a létszámuk, újabb s újabb szempontok szerint szelektálták őket, szállították el avagy indították útnak gyalogmenetben . . . A magyar vidéken a gettók mintegy négy hétig álltak fenn, és a szelekcióhoz hasonló jelenségként – bár még nem tudtuk, mi a szelekció – az okozott külön ijedelmet, hogy további férfiakat hívtak be munkaszolgálatra már a kerítésen belülről, szakítottak el családjuktól. Ez, mint később kiderült, mentőakció akart lenni; *Reviczky Imre* alezredes, a X. munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoka Nagybányán, *Ujvárossy Dezső* ezredes, a III. hadosztály parancsnoka Szombathelyen és még

Érkeznek a leendő lakók a varsói gettóba. Ezt a szép fiatal lányt az első megaláztatás éri . . . Pedig egyelőre még nem is német katonák igazolhatják a varsói gettó kapuja előtt. A civil rendfenntartó élvezi feladatát . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 JANUÁRJÁBÓL)

néhány katonai parancsnok hívatta be őket, hogy megakadályozza az országból való elhurcolásukat (azt, hogy a nőkön, a gyerekeken és az öregeken segíteni nem tudnak, legalábbis sejtették . . .). Más országokban a *katonai munkaszolgálat*hoz hasonló intézmény nem létezett, ennek következtében a külországi gettók abban is

Szüleiktől elszakított gyerekek, a varsói gettó páriái: ennek a csuparongy kabátos gyereknek a szemében már ott a félelem . . ., pedig nagy vagány lehetett még nem is olyan régen . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 KORA TAVASZÁN)

Szüleiktől elszakított gyerekek, a varsói gettó páriái: ezt a kislányt alig néhány napja még gondosan felöltöztette az anyai kéz, hócipőt húzott a lábára . . . Ám a kabát már nem az övé, s a tekintete már bármire való hajlandóságot mutat, ha kenyeret kapna érte . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 KORA TAVASZÁRÓL)

Sebtében átképzett, talán vasutasból lett rendőr igazoltatja ezt a férfit, a varsói gettó leendő lakóját a kapu előtt. A német katonák egyelőre még csak a háttérből figyelik a jelenetet. Az, akit igazoltatnak, mostanáig varsói polgárnak hihette magát . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 JANUÁRJÁBÓL)

különböztek a magyar vidéken berendezett gettóktól, hogy a családok többnyire még nem voltak megfosztva férfitagjaiktól, nem voltak csonka családok, azaz a gettóban fiatal és javakorabeli férfiak is tartózkodtak.

Ez a tény rendkívül lényeges különbség. Valahányszor ez idáig még meghívtak iskolába-társaságba, beszélgetni az *akkori* időkről – s a fiatalok mindig feltették azt a belőlem irántuk mindig tiszteletet kiváltó kérdésüket, hogy miért nem álltak ellen az áldozatok, sok-sok-sok pontból összeálló válaszmunka első és sarkalatos pontja ez: hogy nálunk hiányoztak a fegyverforgatható korú férfiak. A varsói gettó felkelése – és kisebb lázadások még számos gettóban lengyel, valamint orosz földön, amelyekről nem is tudunk, hírük nem ért el Magyarországra – azért volt lehetséges, azért látszhatott nem teljesen irreálisnak (persze, nem valamiféle eszmei Jó Reménység, hanem a Totális Kétségbeesés fokán) az ellenállásnak egyáltalán a gondolata, mert nem kizárólag nők, gyermekek és aggok voltak azok, akiket a gettókba betereltek.

Joshua Sobol színpadán, a vilnai gettóban *férfiak* a főszereplők.

[2]

Herman Kruk nevét már említettem. Ő a *naplóíró*. Könyv- és levéltáros. Megszállott archivárius, aki tudta minden „sajtcédula” értékét. A drámának az a szereplője, aki lehetővé tette a dráma létrejöttét, de nem főszereplő.

Eredetileg nem is vilnai. A varsói Nagy Könyvtár igazgatója volt, Varsóból a német csapatok közeledtének hírére több tízezredmagával elmenekült; Vilna környékén a németek utolérték. 1941. június 22-én kezdte írni naplóját . . . 1943. július 4-éről származik az utolsó bejegyzés. 1943 halálának valószínűsíthető éve; Kruk ekkor negyvenhét éves volt.

Amikor már érezte, hogy közeledik feléje a *sor*, hogy hamarosan sorra kerül ő is, bádogdobozokban elásta naplóját. Sorsa szinte rákopírozható a varsói gettó krónikásának, dr. Emanuel Ringelbaumnak az élettörténetére, aki 1940 közepén kezdte el „felépíteni” gettóarchívumát – német falragaszoktól belső kérdőívekig, magánleveleken és naplókön át a gettóban keletkezett irodalmi, sőt: tudományos munkákig. Amikor a varsói gettó végórái következtek, Ringelbaum több, feltehetően három helyen elásta kincseit. 1946 szeptemberében a gettó romjai alatt felfedezték az egyik rejtékhelyet, ennek nyomán keresni kezdték a továbbiakat, s még egy ilyen aranybányára bukkantak 1950 decemberében . . . Lennie kell legalább még egy lelőhelynek, ám az, félő, örökre elveszett.

Az a példásan összeállított műsorfüzet, amelyet Sobol színművének izraeli ősbemutatója alkalmából adtak ki (és amelyből a budapesti bemutató elismerést érdemlő műhelykiadványa is merített), elsőtül német falragaszokat közöl, kezdve az *Anordnung Nr. 1*-gyel, még az összeköltöztetés előtti hetekből. Ez az 1. sz. Rendelet 1941. augusztus 2-án adatott ki három nyelven – németül, litvánul, lengyelül. Úgy vélem, nem fölösleges a magyar fordítását itt közreadnom, érzékelhetővé tesz

Varsó környékéről is rázúdítják a községek zsidó lakosait a fővárosban berendezett gettóba. Ennek a lengyel paraszt-zsidó asszonynak a papírjait a német kapuőr ellenőrzi

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 JANUÁRJÁBÓL)

Kispolgári asszony, lengyelbundás kislánnyal... Igazoltatás a varsói gettó kapujában, egyre több német katonával a háttérben

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 KORA TAVASZÁN)

számunkra egyet-mást az azonosságokból és különbségekből (s mutatja, mi látszott a megszállók számára a legfontosabbnak):

1. Mindkét nembeli valamennyi zsidó köteles megkülönböztető jelként mellkasa bal oldalán és a hátán egy-egy Cioncsillagot viselni.

2. A zsidó lakosságnak tilos a járdára lépnie. A zsidóknak a kocsit jobb peremén kell haladniuk, egymás mögött sorban.

3. A zsidó lakosságnak tilos a sétautakon és a nyilvános parkokban tartózkodnia. Ennek megfelelően az ott felállított pihenőpadok használata is tilos számukra.

4. A zsidó lakosságnak tilos mindennemű nyilvános közlekedési eszközt – így autótaxit, lófogatot és autóbust, személyszállító gőzhajót és hasonló járműveket – igénybe vennie. A nyilvános közlekedési eszközök tulajdonosai, illetve fenntartói kötelesek a járművek jól látható részére plakátot erősíteni a következő felirattal: „Zsidók számára tilos”.

5. A rendelet ellen vétők a legszigorúbban büntetettek.

6. Jelen rendelet a mai nappal lép hatályba.

VILNA VÁROS TERÜLETI BIZTOSA
HINGST S. K.

Az első különbség, ami szembetűnik, a hát közepén is viselendő sárga csillag; nekünk ezt már nem írták elő. Az idő előrehaladt, a technika fejlődött – a magyarországiakat talán már nem tervezték belelőni kolosszális gödrökbe (mint a vilnaiakat a környező erdő közepén, Ponáriban), már nem volt szükség hátközepi célpontra.

A döcögős bürokrata nyelven megfogalmazott rendelkezés egyébként alaposágában, aprólékosságában ismerős; a zsidókat a járművekről leparancsoló plakátot például *oda kell erősíteni*, nehogy esetleg arra lehessen hivatkozni, hogy lefújta a szél... Ám ugyanakkor a megfogalmazásban még érzékelhető valamelyes bi-

zonytalanság. Mintha még nem volna egészen világos a cél. Mintha a cél még csak a megalázás volna: libasorban kell haladniuk egymás mögött, nem használhatják a járdát, a köztereken nem ülhetnek le a padokra és így tovább.

De nem kell sokáig várni: már 3. sz. Rendelkezésükben kimutatják a megszállók a foguk fehérét (1941. augusztus 31-én). Ebben a következőt adták tudtul három nyelven:

Tegnap, vasárnap délután Vilna városában rejtékhelyről német katonákra lőttek.

A gyáva banditák közül kettőt sikerült elfogni. Zsidók voltak.

A tettesek eljátszották jogukat az élethez. Késedelem nélkül agyonlőtték őket.

Hasonló ellenséges merényletek megakadályozása érdekében a legkeményebb ellenintézkedések történtek. A büntetőakció a zsidóság egésze ellen irányul.

Martin Gilbert angol történész, aki *Atlas of the Holocaust* címmel 1982-ben Londonban megjelentette az európai zsidóság legyilkolásának térképszelvényeit, az 1941. július 20. és augusztus 31. közötti napokra kivételesen 1444 zsidó tús kivégzését tünteti fel a Vilna városnév mellett. A kivégzettek lehetőleg és általában a legtekintélyesebb férfiak közül választottak ki. Ezt tudva, *előre tudva* adta parancsba Reinhold Heydrich SS-brigád-tábornok, a Gestapo főnöke, hogy a zsidó tanácsot „minden zsidók lakta településen fel kell állítani, amennyire ez lehetséges, a hátramaradt tekintélyes személyiségekből és rabbinusokból...” Nem tudom, fennmaradt-e ama legtekintélyesebbek neve, akiket túsokként mindjárt kivégeztek Vilnában, azután a „hátramaradt”, talán már csak másodosztályú tekintélyek névsora, akikből megalakították a zsidótanácsot..., amellyel kapcsolatban Heydrich általában úgy rendelkezett, hogy az „szó

A varsói gettó egy egész városrész, melyet zsidó csillaggal ékes villamos szel át . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 KORA TAVASZÁN)

Antikvárius a varsói gettóban: gyerekkocsiból kínálja mozgó árúját . . . Bizonyára vesz, elad, cserél . . .

(JOE J. HEYDECKER FELVÉTELE 1941 KORA TAVASZÁRÓL)

szerint teljes felelősséggel tartozik valamennyi kiadott vagy kiadandó utasítás egzakt és határidőnek megfelelő végrehajtásáért”. Az akció elrendelésének még kezdeti stádiumára vall, hogy Heydrich holmi „öregek tanácsának” (*Ältestenrat*) nevezi a létrehozandó szervezetet, alkalmasint közel-keleti mintákra sandítva, hamisítatlan SS-vigyorral e szellemes bibliai asszociációk támadtán.

[3]

A vilnai német gettófelügyelő SS-tiszt elégedetlen volt a zsidótanáccsal: erre vonatkozóan elhangzik egy mondat a darabban. Illetve kettő.

ELSŐ RÉSZ, HATODIK JELENET

Weisskopf: Gens úr, ön vezetí ugyebár a gettót?

Gens: Nem. A zsidótanács vezetí a gettót.

MÁSODIK RÉSZ, TIZENÖTÖDIK JELENET

Kittel: Miután a jelenlegi zsidótanács a legegyszerűbb döntés meghozatalához is időrabló vitákba bonyolódott, és minden gyakorlati eredmény nélkül csak szavazott, szavazott és szavazott – ezennel bejelentem a tanács feloszlátását! Miután gyakorlatilag eddig is Jacob Gens úr irányította a gettót, elismerve hathatós működését, kinevezem a gettó teljhatalmú vezetőjévé! (*Taps.*) Helyét a rendőrség élén Dessler úr veszi át! (*Taps.*)

Gens: Ígérem, hogy minden igyekezetemmel a közösség javát fogom szolgálni. Egyúttal meghívom a rendőrtiszteket és közösségünk valamennyi vezetőjét egy kis ünnepségre, a vezetőségváltás alkalmából.

[SZÁNTÓ JUDIT FORDÍTÁSA]

Ebben a néhány mondatban a darab egész problematikája benne van. Mindenki valóságos személy, Herman Kruk jegyzeteiben valamennyien szerepelnek. *Weisskopf* szegény zsidó szabó, aki a gettó körülményei között megszedi magát; ismerjük ezt a típust. *Kittel*, Hans zülött német bárzaxofonos, akit a rendszer élet és halál urává tesz; hasadt lelkű egyén, még a „gondjaira” bízott zsidók előtt is szabadszájúskodik, szidja a berlini idióta kultúráirányítókat (amiért fajelméleti alapon betiltották a néger zenét: a dzsesszt), de egyetlen pillanatig sem habozik, amikor véget kell vetnie a zenének, mégpedig sortűzzel. *Dessler*, Salek valóban a gettórendőrség egyik vezetője volt, Herman Kruk vagy más dokumentátorok jóvoltából még a fényképe is fennmaradt, akár a többieké.

Gens pedig, Jacob Gens, annak a drámának, ami a vilnai gettóban lezajlott, a voltaképpeni főszereplője – lényegi rokona Franz *Werfel* romantikusabb, hisz regényhősének *A Musza Dag negyven napjából*. Akárcsak ama örmény playboy, az övének nagy-nagy szorongattatása idején, úgy vállalta önként Jacob Gens is, ez a dzsentroid neveltetésű litván katonatiszt (aki, keresztény felesége lévén, nem lett volna köteles bevonulni a gettóba) a közösséget a közösséggel. Volt hasonló *helyzet adta* hőse a budapesti gettónak is: *Domonkos* Miksa mérnök, az első világháború számos magas kitüntetéssel dekorált tisztje, aki 1944. október 15-én, a nyilas puccs után, amikor mindenki más elbújt vagy rejtkehelyet keresett, vagy otthon reszketett, felöltötte századosi egyenruháját az antantszíjjal, bement a zsidó hitközség üres székházába, és kezébe vette a vezetést. A gettó magára hagyott lakosága körében az a legenda kezdett terjedni, hogy a hitközség épületében egy magyar katonatiszt tevékenykedik *különleges megbízatással* az ő érdekükben. . . (Sajnos, a budapesti gettó története sincs tisztességesen feldolgozva, még mindig nem.)

Jacob Gensről sok szó esik Herman Kruk 603 oldal terjedelmű naplójában, amely nyomtatásban csak 1961-ben

jelent meg héberül, és mindössze kivonata olvasható angolul. A naplóíró élesen szemben állt a gettóparancsnokkal, s ennek súlyos világnézeti okai voltak. A varsói könyvtáros munkásmozgalmi ember volt, az Általános Zsidó Szociáldemokrata Szövetség, a *Bund* tagja; elképzelhető, mennyire rühellték egymást a litván uralkodó osztályba asszimilálódott vagy afelé kapaszkodó Gensszel. Később pedig, ahogyan az ismételtlen megfigyelhető volt, a korábbi asszimiláns leszámolt önnön hasonulási hajlamaival és szenvedélyes disszimilánssá vált. Sobol darabjában van egy rövid, illusztratív, a be nem avatott számára nem egykönnyen érthető jelenet arról, hogy Gens elrendeli a héber nyelv tanulását a gettóban („Az elemiben! Az óvodában!”) és azt, hogy a színház is ivrit nyelven játsszon az addigi jiddis helyett. „És lesz még egy új tantárgy: palesztinográfia!”

Feltételezem: nem csupán az „újhitű” túlbuzgalma szólt Gensnek ezekből az írásban is fennmaradt utasításából. Hanem az a törekvés is, hogy valamivel elfoglalja a gettó népét. Tanuljanak ivritül. Hallgassanak Palesztináról szóló előadásokat. Foglalkozzanak valamivel, foglalkoztassák az agyukat, ne engedjék át magukat a semmittevésnek, a csüggedésnek, mert az a halál.

Hiszen így jött létre a gettósínház is. Kruk és Gens ebben a kérdésben sem értett egyet. 1942. január 18-án „nyit” a gettósínház – és a bundisták rölapokkal tiltakoznak ellene. Plakátokat is festenek ezzel a felirattal: „A temető nem színház!” „A sírunkon nem táncolunk!” És – mint a darabban a színházszervezéssel megbízott szereplő vonatkozásából kitűnik – ezek az érvek megcáfolatlanok. Ötvenezer embert már útnak indítottak (alig hat hónap leforgása alatt...) a kezdeti hetvenhatezer zsidóból, „ismeretlen útiránnyal”, mint tudjuk... A hátramaradottakból, a még ideig-óráig életben hagyottakból ugyan kinek is lenne kedve cirkuszt nézni?!

Ám az embernek olyan a természete, hogy a pokolban is berendezkedik. És túlélésre rendezkedik be. A vilnai gettóban két színház is működött.

[4]

Gettósínház Varsóban is létrejött. Mégpedig öt (1940 december és 1942 júliusa között). Három közülük jiddis nyelven játszott, kettő lengyelül. E társulatok műsorát teljes egészében rekonstruálni tudta Zygmunt Hoffman és Marian Fuks a lengyel zsidóság történetének és kultúrájának szentelt, 1983-ban Varsóban kiadott kötetben. Eszerint Molière *Tartuffe*-jét épp úgy műsoron tartották (jiddis fordításban), mint Kálmán Imre *Csárdáskirálynő*-jének a gettó viszonyaira alkalmazott változatát – egy énekesnő és a gettó „előkelőségei” közé tartozó gettófunkcionárius szerelméről...

A vilnai gettósínházak, akárcsak a varsóiak, hosszabb és sikereiben gazdag előzményekre tekinthettek vissza. Joshua Sobolnak az a különös ötlete, hogy a darab főszereplői közé emel egy *bábjátékost*, aki ember-

nagyságú bábut mozgat és hasbeszélő is egyben, abból a tényből is következhetett, hogy Vilnában a német megszállás előtt híres zsidó bábszínház működött, a *Majdim*, jiddis nyelven. Hogy mekkora méretű bábokkal játszottak, nem sikerült tisztáznom; lehettek éppen-séggel életnagyságúak is. Mindenesetre rokonságot vélek felfedezni az osztrák *Dummer August* bohócfigura és e mindent kifecsegő (s ezáltal nevetésre ingerlő) bánatos zsidó bohóc között, „akit” az angol fordításban *Dummy*-nak kereszteltek.

„A kisebbik színpadunkon... szatirikus kabarét csináltunk, az volt a neve: »Zsidógenész a hordóba«... Ugyanis Diogenész bezárta magát egy hordóba, és az igazságot kereste. És mi is be voltunk zárva, és mi is az igazságot kerestük” – magyarázza a nézőknek estéről estére a bábjátékos a színházban, Sobol darabjában. E kis színpadon 1942 augusztusában Perc Hirschbein *Zöld mezők* című darabját adták, 1942 novemberében egy *Ember a híd alatt* című színművet, amelyről Sobol darabjának egyik különösen drámai jelenetében esik szó: a gettósínház énekesnője azt hazudja a gettó német SS felügyelőjének, Hans Kittelnek, hogy a kezében tartott, orosz nyelvű könyv ennek az *Ember a híd alatt* című színműnek a szövegkönyve. „Csak nem akartok oroszul játszani?” – kérdezi megütközve a német. „Dehogyan. Most fordítják” – feleli az énekesnő, akinek véletlen szerencséjével sikerült ily módon elterelnie az SS tiszt figyelmét arról a tényről, hogy a kezében tartott könyv bombák házilagos előállításának a kézikönyve... S ez nem pusztán jó poén; a vilnai gettóban szerveződött némi belső ellenállás (habár az a kezdeti német állítás – az idézett 3. sz. Rendelkezésből –, hogy „rejtekhelyről német katonákra lőttek”, aligha lehetett igaz, inkább csak ürügyül szolgált a túszedéshez. Az ellenállás szervezéséhez általában kell egy kis idő, s hogy az érintettek felocsúdjanak meglepetésükből, letaglózottságukból). Az ellenállás a vilnai gettóban mindenekelőtt a kiszökésben és a környékbeli fegyveres ellenállókhöz, a partizánokhoz való csatlakozásban nyilvánult meg. (Hogy ez milyen veszélyekkel járt a szökésben lévők és a gettóban hátramaradottakra nézve, azt nem szükséges ecsetelnem.)

Ellenben egy jó poén a magyar nyelvű előadáshoz adva lett volna, ugyanis az *Ember a híd alatt* írója magyar: *Indig Ottó*, a darabot 1933-ban mutatták be a Vígszínházban...

A vilnai gettó kis színpadán 1943. március 27-én David Pinski *A kincs* című darabjának premierjét rendezték meg, 1943 nyarán Henning Berger *Az özönvíz* című színműve került műsorra, 1943 őszén pedig Sólem Aléchem *Tejesember*-novellafüzérének dramatizált változatát próbálták (ahhoz hasonló, mint amiből harminc évvel később a *Hegedűs a háztetőn* című musical lett), de ebből már nem láthatott előadást senki.

A nagy színpad látványosabb revüműsorokkal szolgált. Öt címet ismerünk, az ötödik – 1943 augusztusából – így hangzott: *Móse, tarts ki!*

1943. szeptember 23-án a már csak tízezres lélekszámú vilnai gettót kiürítették.

[5]

Nehogy azt higgye valaki, hogy a gettósínházak előadásaira a jegyeket ingyen osztogatták. Vagy hogy talán nem is voltak jegyek, hiszen a cél a népszórakoztatás...!

Ellenkezőleg: a színházak szigorúan ügyeltek arra, hogy csak a kasszánál váltott jeggyel jöhessenek be nézők. Elvégre a társulat a bevételből élt. S még ilyen körülmények között is negyvenhatszor adták elő Indig Ottó fent említett darabját.

A *kincs* premierjéről írta naplójában Herman Kruk: „Az előadás zökkenőmentes, a darab hibátlan, a díszlet igazán gyönyörű – mintha mindez nem is a gettóban lenne.” Továbbá: „Megbízható értesülésem szerint a holnapi előadásra és a következő háromra minden jegy elkelt.”

Ezek szerint Kruk – aki kezdetben tiltakozó röpcédulákat fogalmazott a gettósínház ellen – behódolt? Beadta a derekát? Olyan régi mozgalmi ember, mint ő, előbb-utóbb be kellett, hogy lássa: a gettóban szervezetségre van szükség?

A szervezetségre tagadhatatlanul sokat köszönhetnek a gettólakók, amíg éltek. Az 1942. április 28-i gettóújság (mert az is volt) tanúsága szerint Jakob Gens elrendelte a tankötelezettséget a gyerekek 5-től 13 éves koráig, s hat iskolában, száztíz pedagógus közreműködésével folyt a tanítás. Létezett óvoda, elemi iskola, gimnázium, jesiva, iparitanuló-képzés és zeneiskola... Közben a deportáció folyt, a sorok ritkultak, tanárok tűntek el, tanórák estek ki, padszomszédok egyszer csak nem jöttek többé... de az oktatás nem maradt abba. A Vilna környéki erdőség közepén, Ponáriban később, a tömeges exhumálás idején volt olyan gyerek, akinek teteme mellett megtalálták a gettóiskolában kiállított bizonyítványát.

És működött sportklub a tornacsarnokban, gyermekújságot szerkesztettek az árvaházban, a központi könyvtár a százezredik kölcsönzés alkalmából ünnepélyt rendezett (1942. december 13-án), 1943. március 4-én hat további fiókkönyvtár létesül, sőt, 1943. február elsején képzőművészeti kiállítás nyílik a gettósínház előcsarnokában... 1942. július 26-án irodalmi pályázatot hirdetnek a gettóról írandó darabokra, 1943. március 29-én bejelentik, hogy a gettó vezetősége vásárolna gettó témájú festményeket... Közben a megszállók újabb s újabb emberáldozatokat követelnek, ki kell szolgáltatni nekik a hetven éven felülieket, a családok csak két gyermeket tarthatnak meg, a többit ki kell adniuk, ki kell válogatni a gettó népéből azokat, akik nem rendelkeznek sárga szakmunkás-igazolással és az ezek családtagjai számára kiadott kék engedéllyel a további életben maradásra...

„Ki kell?”

A vilnai gettó történetének legsúlyosabb kérdése ez.

Itt a „valamit valamiért” fináncbölcsessége érvényesült?

Hans Kittel, ez a lelkében kettős könyvelést vezető

SS-tiszt mond is valami ilyesmit a drámában. „*Én engedélyeztem, hogy órát hordjatok. Töltőtollat. Engedélyeztem a kávéházat, a könyvtárat, a zenekart. És mindenekelőtt a színházat...*” Hát igen, ezeket ő a „Tartozik” oldalon tartja nyilván.

És Gens? Ő is úgy vélte volna, hogy ezekért a kivételezésekért, kivételes kedvezésekért meg kell hunyászkodni? Megint a darabból idézem szavait: „*Szelekció? ... Nincs más választás! A beteget, a gyengéket, a reménytelen eseteket fel kell áldoznunk... Mi más tehetnénk...*”

Kezdjük ott, hogy a vilnai gettóban mintegy 80 000 embert zsúfoltak össze; egy kisváros lakossága ez. Nem lehettek meg valamiféle rendfenntartás nélkül – s ha ez tényként elfogadjuk, ennyi ember elemi létérdekének tekintjük, nem kerültünk-e máris közel a kollaboráció gondolatához, gyakorlásához – a puszta rend fenntartásának igénye révén? Hiszen a benti nyugalom a kinti ellenségnek is érdeke!

Innen vajon hány gondolati ugrás annak kimondása, hogy ne engedjük meg a gettófal alatt lapuló gyilkosoknak, hogy rátörjenek a gettó népére – inkább adjuk ki nekik a „létszámot”, amit tőlünk követelnek, mi magunk?! Gens azt mondja a darabban: „*Ha a németek ezer embert akarnak tőlem – megkapják! Mert ha nem tesszük meg önként, jönnek, és erőszakkal visznek el – nem ezret, ezreket! Tízezreket!*” Abban a hosszabb beszédben pedig, amely a gettó dokumentumai között fennmaradt, s amelyből ezek az idézetek átkerültek Sobol színművébe, cselekedetei még egy lényeges motívumáról beszél Gens: „*Mert ha mi, zsidók, nem adnánk, jönnek a németek – és káoszszá lesz az egész gettó!*”

Hogy „káoszszá” ne legyen az egész gettó: azok gondolkozásmódját, akik túlélésre spekuláltak, meghatározó motívum ez.

Továbbá, ha rend van a gettóban, quasi mindenki jobban jár: a gettót felügyelő SS-eknek nem kell tartaniuk attól, hogy a gettóban felborul a rend, ellenőrizhetlenné válik – a gettó lakóinak pedig nem kell rettegniük attól, hogy fekete egyenruhás tisztek rájuk szabadítanak új fekete százakat...

„Csak ürügyet nem szolgáltatni” (mármint a külső beavatkozásra): ismerjük ezt.

A varsói gettóból elmondott egy apró megfigyelést – még negyven évvel később is emlékezett rá – Joe J. Heydecker *Hol van testvéred, Ábel?* című könyvében. A szerző mint német katona járt 1941 februárjában a varsói gettóban, pontosabban: átmászott a gettó kerítésén, mert régi családi ismerősöket akart megkeresni. „*A házkapun nem volt kilincs és nem volt zár*” – írja, felidézvén a pillanatot, amikor végre a keresett ház előtt állt. A kapuban egy öregember felvilágosította: „*Minden ajtónak nyitva kell lenni. Nem szabad bezárni.*” Amikor odaért a keresett lakás ajtaja elé – miután felment a lépcsőn, amelynek minden fokán családok „laktak” –, észrevette, hogy a lakásajtón sincs kilincs, az ajtó leng.

Az *übermensch*i előrelátás beszédes példái ama idejekorán leszereltetett záruk.

[6]

Irtóztatós lehetett a csábítás a kollaborációra.

Joshua Sobol darabjának egyik jelenetében az orvos vagy orvosnő – dr. Weiner – felfedezi, hogy a gettókórházban fogytán az inzulin, s elkezd tanácsért könyörögni... vagy csak elkezd arról hangosan gondolkozni, nem kellene-e ésszerűbben megszervezni a gyógyszer-adagolást, kijelölni azok körét, akiken a gyógyszer már úgylis ideig-óráig segít csupán... s megvonni tőlük, hogy több maradjon a még nem reménytelen eseteknek?

Vannak olyan erkölcsi kutyaszorítók, amikor a pusztaráció: árulás.

Ám lehet, hogy a józan észre *nem* hallgatni, *nem* cselekedni is cserbenhagyása másoknak.

Nem az aljas indokból elkövetett kollaboráció eseteire gondolok. A maguknak előnyt szerezni akarókra. A besúgni hajlamosakra. A minden körülmények között törleszkedőkre. Ilyenek mindig, mindenütt akadnak.

Azokról beszélek, akik a totális kiszolgáltatottságnak azon a fokán, ahol könnyen berúghatónak kellett lenniük az ajtóknak..., megpróbálták szolgálatkészséget mutatkozni. Annak félték reményében, hogy akkor talán ama ajtóberúgások nem következnek be.

És akkor még... úgy látszott, mintha nem lett volna veszve minden remény. Naplójában Kruk 1942. július 25-i bejegyzése beszéli el, hogy ma hallotta „az első autentikus beszámolót” arról, mi történik Ponáriban az erdő közepén; elmondta neki egy zsidó férfi, aki csodával határos módon tért meg onnan, aki átkelt a tömegsírok fölött... vagyis *több, mint egy évvel azután*, hogy a német csapatok elfoglalták Vilnát. Egészen addig nem volt bizonyosság afelől, mi történik azokkal, akiket időnként, különböző szempontok alapján kiválogat(tat)nak a gettóból.

A németek kezdeti bizonytalansága is hozzájárult ahhoz a hithez, hogy talán van menekvés, ha nem is mindenkinek. A Vilnába való bevonulásuk napja 1941. június 24. Az 1. sz. Rendeletüket megelőző hirdetésműveik egyikében, július 8-án még egészen másfajta megkülönböztető jel viselését rendelik el a zsidó lakosság számára: tíz centiméter széles fehér karszalagot, azon sárga foltot, azon „J” jelzést (*Jude*). Csak augusztus 2-től járja a „Cion-csillag”. S jóllehet a város megszállása gyilkosságok özönére adott alkalmat, a menekülés közben elfogott zsidók legnagyobb részével azonnal végeztek, de azután olyan dolgok látszottak nekik lényegesnek, mint az, hogy zsidók ne illethessék cipőjük talpával a járdát...

Mintha kezdetben maguk sem tudták volna, mit akarnak. Vagy csak játszottak, mint macska az egérrel, mielőtt bekapná?

„Vilna város területi biztosa, Hingst” aláírása szerepelt az egyik rendelet alatt; a gettóért felelős SS-tiszt kezdetben nem Hans Kittel volt, hanem Franz *Maurer*. Magas rangú tiszt: SS-Standartenführer (SS-ezredes).

1941. szeptember 2-án agyonlővet 3700 zsidót – köztük az addigi zsidótanács tagjait –, hiszen „A büntetőakció a zsidóság egésze ellen irányul”, mármint az állítólagos merénylet miatt. Szeptember 7-én, már a gettóban (hogyan is gondolta Heydrich, ugyancsak übermenschli előrelátásból?) a „hátramaradt” tekintélyes személyiségekből és rabbinusokból öt tagú zsidó tanácsot alakították Jakob Genst kinevezi a gettórendőrség vezetőjévé.

Gens elvállalja, de csak azzal a feltétellel, ha kiengedik a börtönökben őrzött zsidó foglyokat.

Kiengedik őket, a gettóba, a családjukhoz.

Azután nem telik bele egy hónap, és megrendezik a „sárga szakmunkás-igazolási akciót”. Azaz a gettó kapuján csak az haladhat át (befeled), akinek sárga szakmunkás-igazolványa, illetve a szakmunkások családtagjai számára kiadott két engedélye van. A többi a kapun kívül reked. Ez alkalommal 23 000 emberből csak 3000 szakmunkás és 9000 családtag sóhajthat fel megkönnyebbülve a kapun belül. A nagyobb rész már indulhat is Ponári felé.

A gettó kapujában a német SS segédcapataként vesz részt a gettórendőrség az igazoltatásban.

Tehetett volna mást? Nincs szándékomban ítélni.

Néhány nappal később a gettót felügyelő SS hatóság elrendelte, hogy a jövőben csakis rózsaszín munkaigazolványok lesznek érvényesek...

Franz Maurer, vilnai szolgálata jutalmául, előléptetésben részesült: Dachauban ő lett az SS Gazdasági Főhivatalában a fontos *Amtsgruppe-D* („D” hivatali csoport) vezetője. Hans Kittel csak 1943 júniusában tűnt fel Vilnában. Joshua Sobol egyesítette a két figurát; írói fantáziáját megragadta a szaxofonos.

[7]

Hogy milyen volt a lengyel, a litván gettó belülről, azt külső jegyeiben látnunk engedni egy német katona fényképalbuma. A nürnbergi születésű Joseph Heydecker 1937-ben Varsóban élt, és később mint oda vezényelt katona megpróbálta felkutatni régi ismerőseit. Áldogált egy ideig – 1941 januárjában – a varsói gettó kapujában, figyelte, miként folyik az igazoltatás, néhány héttel később sikerült pecséttel ellátott belépési engedélyt szereznie. A fényképezőgépét magával vitte... Csak negyven évvel később lett képeiből könyv, mert nem talált rá német kiadót; három nyelvű kísérszöveggel (németül, angolul és portugálul) 1981-ben jelentette meg São Paulóban, Brazíliában.

Felvételei természetesen csak külső jegyeiben mutathatják a varsói gettót; villanófény híján csak az utcán zajló életet rögzíthette. Azt a zsúfoltságot, bűzt és zajt nem, ami az egymás feje tetejére költöztetett emberek gyötörte. 1941 májusában 430 000 embert. A kilincseiktől, záraiktól megfosztott ajtókról sincs fénykép...

Ellenben az, hogy legalábbis eleinte, ki-ki megpróbálta a maga mesterségét folytatni, az Joe J. Heydecker fotóin is látszik.

Fogorvosi táblák a kapu alatt. Manikűrös nő is kitette tábláját egy ablakba. Mozgóárusként – gyerekkocsiból – könyveket kínál egy antikvárius... és tolonganak az érdeklődők körülötte; valószínűleg vesz is, nemcsak elad. Amott vadonatúj – hihetőleg már a gettóban készült – sámlikat árul egy férfi. Emitt asszonyok állnak, s kosaraikban frissen sült veknik kellek magukat; ez az árucikk nem fog sokáig tartani... Más élelmeselek karszalagokat gyártanak házilag, és árusítják az utcán a kevésbé ügyeseknek. Varsóban a németek a kezdeti bizonytalanság rövid korszakában ugyancsak nem a sárga csillag viselését rendelték el, nem is a „J” jelzésű fehér karszalagét, hanem a kék kontúros Dávid-csillaggal szembeötölő fehér karszalagét...

Még luftballonárus is volt a gettóban. Joe J. Heydecker így ír erről könyvében: „Mindazokban az években, amíg az itt bemutatott felvételeket elő nem hívtam, arra a kérdésre, nem találkoztam-e véletlenül a varsói gettóban lufiárussal is, a kérdést mint kegyeletsértőt utasítottam volna el, és mindenre megesküdtem volna, hogy ilyesmi nem fordulhatott elő. Most aztán a fénykép tanúsítja: még léggömböt is vásárolhatott a varsói gettóban az ember, legalábbis kezdetben.”

Kezdetben ugyanis az összeterezők célja az összetere-

lés volt. Azután nemsokára elkezdődött az igazoltatás. Hogy a rózsaszín vagy a sárga szakmunkás-igazolványok voltak-e éppen – ideiglenesen – érvényben...?

Heydecker jiddis nyelvű színházi plakátot is megörökített. Eszerint az Eldorádó Színházban, Dzielna utca 1. sz. alatt, 1941 kora tavaszán *A falusi kislány* ment J. Maj-seltől, A. Sommer zenéjével...

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Joshua Sobol: *Ghetto*. Az 1984-es ősbemutató műsorfüzete. Kiadta a Haifai Városi Színház angol, ivrit és orosz nyelven.
- Joshua Sobol: *Gettó*. A Madách Színház műhelye-sorozat, 8. kötet. Szerkesztette: Turán Róbert. Budapest, 1989–90.
- Martin Gilbert: *Atlas of the Holocaust* (A holocaust térképe), edited by Michael Joseph, London, 1982.
- Martin Gilbert: *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (A holocaust. A zsidó tragédia), published by William Collins, London, 1986.
- Polnische Juden. Geschichte und Kultur* (Lengyel zsidók. Történelmük és kultúrájuk). Írta és összeállította: Marian Fuks, Zygmunt Hoffman, Maurycy Horn, Jerzy Tomaszewski. Polska Agencja Interpress, Varsó, 1983. (német nyelven)
- Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Gondolat, Budapest, 1988.
- Eugen Kogon: *Der SS-Staat* (Az SS-állam). Kindler Verlag, München, 1974.
- Joe J. Heydecker: *Where is Thy Brother Abel? Documentary Photographs of the Warsaw Ghetto* (Hol van testvéred, Ábel? Fotódokumentumok a varsói gettóból). Atlantis Livros Ltd, São Paulo, 1981. (angolul, németül, portugálul)

MEGJELENT A

Liget

IRODALMI ÉS ÖKOLÓGIAI
FOLYÓIRAT NYÁRI SZÁMA

A TARTALOMBÓL:

Miféle út – a lap körkérdésére válaszol: BALASSA PÉTER, NYIRI TAMÁS, LÁNYI ANDRÁS, DARÁNYI SÁNDOR, MÁRTON LÁSZLÓ, RÉVÉSZ SÁNDOR, MESTER BÉLA, VEKERDI LÁSZLÓ, SZILÁGYI ÁKOS TAKÁCS ZSUZSA, RÁBA GYÖRGY, HORGAS BÉLA, CZILCZER OLGA versei

Új rovat: *Történelmi ökológia* – R. VÁRKONYI ÁGNES tanulmányával

ALDOUS HUXLEY – *Az olajfa* – MIKLÓS PÁL fordításában

DÁVID KATALIN, SZEPESI ATTILA, LEVENDEL JÚLIA, LENKEI JÚLIA és mások írásai

Részletes tájékoztató a Liget nagy nyári diák-tanár pályázatáról

A folyóirat kapható az újságárusoknál és megrendelhető a kiadónál, 1 évre 200 Ft, melyet rózsaszín pénzesutalványon az alábbi formula szerint kérünk elküldeni:

Címzett:

EGÉSZSÉG EGYESÜLET

Rend. hely: Budapest, 114

1525 Postán maradó